

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 47 (16505)

2002 чылдың
АПРЕЛЬ 23,
вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 4 рубль.

Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгө, «Тоолайлыг» көдээ ажыл-агый кооперативтиң мал бригадаларын бо удаада сонуургап көрдүвүс. Хой, өшкү, сарлык кадарчылары, мал ажылының специалистери-биле харылзаштывыс. Хонаш-турлагларга чедип, ында кижилерниң санал-оналын дыңнааш, мындыг түңнелге келдивис. Рынок экономиказының тевиинге мал ээлери быжыг туруштуун, экер-эрезин көргүскен-дир.

Мал ажылының зооветеринария, селекция хажыдышкыннарынга, оорлаашкынга, төчөгелээшкинге каш он-он чылдарның дургузунда таварышса-даа, тус чер уксаазы камгалаттынган (тыва өшкүлүг черлерге бо удаада четпедивис).

Рынок экономиказы ажык-чарлыг, адаан-мөөрейлиг. Эрткен он шаа чыл дургузунда чижилгениң түңнелинде Мөңгүн-Тайга кожуун онза бедик денелче көдүрүлгөн.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ,
Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: Чолдак-Дыгтыгда Василий Тейниниң кыштаанда тус черге тааржыр төлевилел-биле туткан мал кажаазы (2-ги арында); мал эмчизи Пинов Иргит, малчын ие Чышсың Борбай-оол, улуг хойжу Василий Тейнин, сакманчы Таан Намы, улуг хойжунуң дузалакчызы Валерий Тей-

нин чаш мал аразында. «Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгениң кара баштыг ак хоюн камгалап естүреринге олар боттуг үлүүн бо хуннерде кирип турар.

— Хой оолдаашкыны адакталып тур. Төрүүр чүс баштан-на чүс хураганны камгалап алыр мен – деп, улуг хойжу биске чугаалады.

ТЫВА МАЛ УКСААЗЫ

СПОРТ

◆ Апрель 7-де ча адарынга республиканың спорт школазынга маргылдаа болган, аңаа оолдардан Айдыс Насык-Доржу, уруглардан Сономаа Куулар тиилээн.

◆ Апрель 11-14 те «БОКС НАРКОМАНИЯГА БОЛГАШ КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИНИНГЕ УДУР» деп кыйгырыг-биле бокс база кикбоксинге маргылдаа Ак-Довурак хоорайга болуп эрткен. Аңаа республиканың спорт школазының өөреникчилериниң командазы бирги черни алган.

◆ Минусинск хоорайга болган девискээр маргылдаазынга Ай-Херел Балчакпан —

бирги, Буян Байкара – ийги черни ээлээннер. С.Күдер, А.Тюлюш, С.Хертек, С.Сендажы, Ч.-К.Доржу, А.Седен-оол боттарының деңзилеринге үшкү черни алганнар.

◆ Агинск хоорайга Россияның Азия талазының бирги чери дээш 1987-1988 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга маргылдаага Омак Сүрүн, Опан Сат — бирги, Ай-Чүрек Монгуш, Владислав Макал-оол, Азиат Хертек – ийги, Сылдыс Анай-оол, Артыш Биче-оол, Эртине Тюлюш – үшкү черлери алганнар.

Айлаң ДАРЖАА.

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ: хууда чагыдыкчыларга 2002 чылдын ийги чартыбында

185 рубль, 3 айда – 93, 1 айда – 31 рубль.

Организацияларга 6 айда – 238 рубль, 3 айда – 119 рубль, 1 айда – 40 рубль.

Чартык чылда хууда чагыдыкчыларның төлээри 185 рубльден редакцияга 70, солуннарны чедирери дээш почта черинге 115 рубль кирер. Организацияларның чартык чылда чагыдылганындан редакцияга 100, почта черлеринге 138 рубль кирерин билип алыңар.

Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ал болур силер.

Специалистиң тайылбыры

МАЛДЫҢ ШЫДАМЫЫ — КАРА БАШТЫГ АК ХОЙ

Моол күрүне, Алтай Республика-биле Мөңгүн-Тайга ко-жуун кызыгаарлашкак. Чолдак болгаш семис кудуруктуг ак хой, аң төрөлдиг сарлык ында бөгүндө колдаан. Даглар, шорааннар-биле одар-белчиирлер хүрээлеттинген. Агаар-бойдус кадыг-ширин. Хөөредип чугаалаарга, көктүг чай турда-ла, соок дидиреме, хар чай кагылаптар.

Ында амгы мал одар эдерер, чайын тайганың кара суун ижер, ыжын хар чиир. Совхозтар турар шагда, суггат турган. 1995 чылдан бээр суггарбастаан. Чылдагааны — суг сөөртүр автотранспортка хереглээр кывар-чаар материалдарның ертээнин улгатканы. Мал тударының еске-даа шүүдөлөскөн. Ынчангаш мөңгүн-тайгажылар

чүс-чүс чылдар дургузунда шылгаттынган тус чер малын дагын өстүрүп кирген. Ол дээрге кара баштыг ак хой, тайга бажын теп оъттаар сарлык-тыр.

Одар-белчиирлерниң оът-сигени тайыс, ынчалза-даа хоолулуг (изиг оъттуг). Мурнуку чоок чылдарда декабрь, январь, февральда хойну төрүдөр турган. Ол айлар бөгүндө улуг каражаны таварыштырып болур. Чүге дээрге немелде чем белеткээри колдуунда болдунмас. Өске барымдаалар база хөй. Чижээ, кыжын төрүттүнген чаш мал соокка алзычал, янзы-бүрү дегдиришкиннер ол үеде туруп болур. Ынчангаш шээр малды март 20-ден эгелеп оолдадып эгелээн. Оон бээр ам 3-6 чыл эрткен. Төрүдүлгени чазын чорударының чүүлдүү херек

кырында бадыткаттынган.

Бот-үнези чийк уксааның азыралы эвээш. Ол боду «амыдыраар» дээш туржур. Дуржулгалыг мал ээлери даргалардан эвес, малдың бодунуң хөдөлишкиннерин бирги кичээнгейге алып, «малдың бодундан арга-сүме айтырар». Чазак ээлчээ төнерге, мал чайлагже улуг оъттаар. Буга-шары харын-даа «чурум үрээш» туруптар: одаглар, кажаа-хораа-даа орта тургузар эвес, буза идиптер. Чайгы, кышкы одар-белчиирлерни билдилег ажыглаары — улуг камналга.

Кара баштыг ак хой, ылаңгыя өшкүлөр, хек-даван, шончалай, өске-даа изиг оът көрүп каанда, сергей-ле бээр, мурнун былаажып туруп бээр. Даглыг черниң мурнуу талазынга чаш көк оът

мурнады үнер. Өскээр ай дээр-ге-даа, мал олче чүткүүр. Соңгу таланың оьду соңнай үнер. Хөй шалынныг, шык черниң одар-белчииринге шээр мал хевирип болур. Ылаңгыя хөвээ, төтпе чаш мал. Шээр малды эртен салгын уу-биле кадарар. Кежээ салгынга удур кадарар. Коданче салгын уу-биле кириер. Малдың кададын шын организаастаарга, мал аарыгларга таварышпас. Чүге дээрге Мөңгүн-Тайганың оьду эм-домшынарлыг.

Хой кажааларының дугайында каш сөс. Эрткен чүс чылдың ийги чартында каш янзы кажаа турган. Дөрбелчин хевирлиглери тус черге таарышпайн барган. Тырыкы (өг хевирлиг) кажаалар шилилгеге үнөлөлди алган. Өг хевирлиг тудуш кажааларның бирээзинге

чаш малды тудуп өстүрер. Шак ындыг кажаа улуг малдын дыжынга база хөлчок таарымчалыг.

Хонаш-турлагларның чаагай микроклимады сери чокта тургустунмас. Кажааның мурну серилинде малга, кижиге-даа эптиг. Езулуг мал ээзи хой, өшкүнүң туружун, кадынын байдалын караңгыда-даа эскерер, көөр болгаш дыңнаар. Сери адаанга шээр малды улуг соок дүшкүжеге тургузар. Бо таварылгада хой дүгү саңзарланмас, харын мал сергек болур. Хой дүгү өзеринге сери дөгүмнүг.

Шуурганныг дүне шээр мал сериге белең доңмас.

Пинов ИРГИТ,
мал эмчизи.

Соңгулдаларга уткуштур

ЭҢ-НЕ ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ШИЛИИР

Бо неделяның төңчүзүндө, апрель 28-те, дыштаныр хүнде, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Танды, Тожу, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Чеди-Хөл, Танды кожууннарның элээн каш хоорайларының, сумуларының чагыргаларының даргаларының соңгулдалары болуп эртер. Бо

дээрге чүгле үстүндө ады кирген кожууннарның, хоорайларның, сумуларның эвес, ниити республиканың амыдыралынга уjurдузальг политиктиг кампания болур. Экономиктиг билии шыырак, арга-дуржулгазы улуг, төрөөн черинге, оон чонунга сагыш-сеткилинден бердинген чагыргалар даргаларындан ук девискээрлерниң социал-эконо-

миказының шапкын хөгжүүрү, чонунуң амыдыралының деңгелин бедири улуу-биле хамааржыр болгай. Республикада политиктиг байдалды турумчударынга, оон бурунгаар сайзыралынга ол улуг салдарны чедирер.

Кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргаларынга соңгудуп алырын күзээң

бүрүткеткен кордакчыларның саны ам соңгулдалар болур девискээрлерниң кайызында-даа хөй болуп турар. Чамдык кожууннарда мырыңай он четкен. Оларның иштинден эң-не төлептиглери шилип тургаш соңгууру чүгле мерген угаанныг соңгукчулардан хамааржыр. Ындыг болганда соңгукчунуң харысалгазы кончуг улуг. Бирги ээлчегде, бадылаашкынга ыяап-ла киржир, кандыг-ла-бир чылдагаанга сылдаглап алгаш, соңгулдага киришпейн баарын болдурбас. Ажылдап, чурттап турар черинерниң төлептиг удуртукчусун шилип соңгуп

алыры дээрге силерниң бодунарның амыдыралыңарга, черчуртунарның хөгжүлдесинге улуг салдарны чедирер дээрзин соңгукчу бүрүзү угаап-билер уjurлуг.

2002 чылдың апрель 28-те болур кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргаларының соңгулдаларыңа соңгукчулар идепкейлиг киришкеш, кордакчыларның иштинден кончуг бодамчалыг шилип тургаш, чонун херээ дээш ажылдап шыдаар төлептиг чагыргалар даргаларын соңгуп алырын соңгукчуларга бүзүрөп, идегеп тур бис.

ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитетиниң хуралдаар залында апрель 17-де республиканың арга-арыг ажилдакчыларының чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Ол хуралга «Республиканың арга-арыгларын 2001 чылда өрттөн камгалалының түннелдери болгаш 2002 чылда арга-арыгны өрттөн камгалаарының сорулгаларының дугайында» илеткелди ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күркомитеттин арга-арыг килдизиниң эргелекчизи С.В. Сапелкин кылган. Хуралга ТР-ниң Чазааның оралакчы даргазының хүлээлгезин күүседип турар В.И. Лавриненко, Бойдус курлавырларының талазы-биле күркомитеттин даргазы К.С. Күжүгет, Хамааты камгалал болгаш онза берге байдалдар талазы-биле яаманың сайыдынның оралакчызы А.В. Кобиц болгаш өске-даа удуртукчулар кыришкен.

Тыва Республиканың девискээриниң 47 хуузун арга-арыг ээлеп турар. РФ-тин Үндезин Хоойлузунун 72 чүүлүнгө дүүштүр 1997 чылдын январь 29-та хүлээп алганы РФ-тин арга-арыг кодексиинде айттып турары-биле алырга, арга-арыгны Россия

апарган. Эрткен чылын болган өрттериниң саны 2000 чылга деңнээрге, 61 санга өскөн-даа болза, ооң өрттөнген девискээри 8893,6 гектарга кызырылган. Бо чүнү бадыткап турарыл дээрге, арга-арыг ажил-агыйлары, лесничестволар кыва берген өрттү үе-шаанда, улгаттырбайн, дүргөн

ген «1999-2005 чылдарда арга-арыгны өрттөн камгалаары» деп федералдыг программа күүсеттинмейн турар.

Бар турган өнчү-хөреңгиниң хемчээли-биле ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күркомитет тодаргай ажилдарны чорудуп турар. Автопарктарны кезик-чамдызын септеп белеткээн, арга-арыг өрттерин өжүреринге хереклээр 10-15 хонуктуң кывар-чаар материалдарының болгаш аш-чемниң курлавыры тургустунган. Суг чаштырар дериг-херекселдер, рация болгаш мотопмалар белеткеттинген. 2001 чылда Каа-Хемде 3 өрт хайгаараар постуларны кылып тургускан, Барыын-Хемчик кожунун арга-арыг ажил-агыйын «Ангара» радио станция-биле хандырган. Бо чылын 4 хайгаарал постуларын тургузарын көрүп турар.

Бо чылын шупту кожуннарга арга-арыгны өрттөн камгалаарының талазы-биле хуралдарны тус черде турар арга-арыг

Чөвүлел хуралдан

тынган. Ол хемчеглерни үезинде шынарлык чорудары арга-арыг ажил-агыйларының, тус черде турар эрге-чагырга органны-биле бир демниг ажилдан хамааржыр.

С. Сапелкинниң илеткелиниң соонда, хүн айтырынга дүүштүр санал-онал солчулгазы эгелзээн. Өрткө удур Тываның авиаотрядының командири А.Лесков сөс алгаш:

— Ам бир эвес бо хүнде өрт болу берген деп медээ чедип келир болза, авиаотряд өрт өжүреринге белен эвес. Авиаотрядта байдал нарын, бо чазын парашютистер шенелде шурааш кылмаан, кывар-чаар материалдар чок, аш-чем курлавыры-биле чедир хандыртылмаан. Бо чылын федералдыг бюджеттен 450 муң рубльди бээри көрдүнгөн, ол ам-даа келбээн. Ачинскиниң, Тываның агаар шугумнары акционер

ажыл-агыйының директору В.И. Шишкин саналыга бо чылын часкы өрттерге эки белеткененин демдеглээн. Бо бүдүрүлгө кывар-чаар материалдарны курлавырларын тургузуп алган, өртчүлерниң аш-чем айтыры шийтпирлеттинген, тракторларны септелгези дооступ турар. Шишкин — хөй чылдарда ажилдаан дуржулгалыг удуртукчу. Федералдыг бюджетте турар улустун шалыңы өзүп турар, ажилчиннарның шалыңын өстүрбейн турарын хомудап чугаалап турду.

Хуралга Эрзин лесничествозунун директору В. Кешкендей, «Успа-Нур ыйгылаажы» делегей чергелиг заповедниктин директору А. Додук, Үстүү-Енисей казактар общиназының төлээзи А. Смолин арга-арыг өрттериниң талазы-биле чидиг айтырылгарга доктааганнар. Сөөлгү он чыл иштинде арга-арыг ажилдакчыларын өрт өжүрер тускай хеп-биле хандырып шыдаваан. Оода чадаарда,

КЫЙГЫРЫГ - БОТТАНДЫРАР ХЕМЧӨГЛӨР

Федерациязы болгаш ооң субъектилери кады башкарары көрдүнгөн. Тываның арга-арыг ажил-агыйларында 10 арга-арыг ажил-агыйлары, 30 лесничестволар бар, ында 700 ажыг ажилчиннар ажилдап турар. Ооң иштинде күрүнең арга-арыг камгалалының ажилдакчылары 450, олардан 275 кижги арга-арыг даамалының хүлээлгезин күүседип турар. Бистиң республикада чангыс арга-арыг ажил-агыйының харыылап турар девискээри 1110 муң га, лесничествонун 366,7 муң га, бир арга-арыг даамалының харыылаар участогу 40 муң га чедип турар. Россияның өске девискээрлеринге көөрде, ийи катап улут болуп турар.

ТР-ниң Чазаа 2001 чылда «Тыва Республиканың девискээринге 2001-2005 чылдарда арга-арыгларны өрттөн, хоралакчы курттардан болгаш аарыглардан камгалаар талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол доктаалга дүүштүр ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күркомитет 2001-2005 чылдарда республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову өрттери, хоралакчылар болгаш арга-арыгның аарыглары-биле демисел чорудар хемчеглерниң планын ажилдап кылган.

В.С.Сапелкин бодунун илеткелинге республиканың девискээринге болган өрттериниң 20 чылдың анализинге доктааган. Эң улут өрттер: 1981, 1986, 1989, 1990, 1996, 1998 чылдарда болулаан. Моон алгаш көөрге, 4-5 чыл болгаш-ла, улут өрттер болуп турар. Эң улут өрттер 1996 чылда болган, бир өрттөнген девискээрниң хемчээли 168 га чедип турган. Эң хөй өрттер 1989 чылда болган, ооң ниити саны 380 четкен. 2001 чылда республиканың девискээринге 297 арга-арыг өрттери болган, ону өжүреринге үндүргөн чарыгдал 3010 муң рубль, ол чарыгдалдан 2960 муң рубльди федералдыг бюджеттен акшаландырган.

Эрткен чылдарга бодаарга, өрт өжүреринге чарыгдалды федералдыг бюджеттен акшаландырары экижээн деп, С.В. Сапелкин илеткелинге демдеглээн. Ооң ачызында арга-арыг ажил-агыйлары өрт үезинде бүгү күштү мөөнөп четтигиптер

өжүрер талазы-биле шалыпкын хемчеглерни ап эгелээниниң түннелдир. 2000 чылда 1 га арга-арыг өртүн өжүрериниң чарыгдалы 93,99 рубль турган болза, 2001 чылда — 235 рубль болган. Чарыгдалдың өскениниң чылдагааны — арга-арыг өрттерин өжүреринге немелде техниканы болгаш кижги күжүн хаара тутканында. Эрткен чылын чангыс арга-арыг өртүнүң ортумаа-биле өрттөнген шөлү 42,9 га турган болза, 2000 чыл-биле деңнээрге, 2,1 катап кызырылган.

Эрткен чылын республиканың девискээринге арга-арыг өрттери апрель 13-тен эгелээш, октябрь 27-де сөөлгү өрт болган. Ол үениң иштинде 2132,8 муң гектар черге 297 өрттер болган. Ол өрттерниң арга-арыг ажил-агыйларынга чедирген когаралы 24363,9 муң рубль болган. Арга-арыгны өрттөн камгалаарынга оода-ла 900 муң рубльди баш удур үндүрүп берген болза, ниити чарыгдал 2-3 катап эвээжеп болурунун аргазы турганын С.Сапелкин илеткелинге демдеглээн. Бистиң чурттап турар бо үевисте арга-арыг өрттерин өжүреринге чурттакчы чонун күржилгези баткан. Ооң-биле чергелештир өрт өжүреринге херек тускай херекселдер, хеп, аш-чем аймаа, ажилчиннарга төлөп бээр акша-төгерик чедишпейн турар.

РФ-тин Чазааның доктаалыга дүүштүр ТР-ниң арга-арыг албаны, ТР-ниң ИХЯ-зы арга-арыг өрттериниң болу берген чылдагаанын тодарадып тывар талазы-биле кады ажилдаарының хемчеглериниң планын 2001 чылдың апрель 6-да ажилдап кылган. Чамдык чөптүг чылдагааннар-биле ол долу хемчээли-биле күүсеттинмейн турар. Ооң-биле чергелештир арга-арыг өрттеринге удур тудуглар кылып, өрт машиналары, тракторлар, өрткө удур дериг-херекселдер, радио харылзааның приборларын садып алырынга, өртхимия станцияларын тударынга тускай угланьышкынның көрдүн-

ажыл-агыйларның киржилгези-биле эрттирген. Бо чылын бар турган акша-хөреңгиниң шаа-биле 1000 га черге арга-арыгның санитарлык кезилдизин чорудар. Арга-арыг ажил-агыйынга болгаш өрткө удур угланышкынның 44 км автоорукту кылып. Сибириңиң торгу удазынын аргыыр курттарынга удур 26 муң гектар черни агаардан хораннаар. Чаш өзүмнерниң тарылгазын 5500 гектар черге чорудар. Камгалал тургузуун 500 км черге тургузары планда көрдүнгөн.

Арга-арыгны өрттөн камгалаарынга херек эрге-хоюлуу актылары барын С.В. Сапелкин илеткелиниң төнчүзүндө демдеглээн. Ол дээрге РФ-тин арга-арыг кодекси, арга-арыгта өрт айылын болдурбазының чурumu, ТР-ниң Чазааның «Тыва Республиканың девискээринге 2001-2005 чылдарда арга-арыгны өрттөн болгаш хоралакчы курттардан, аарыглардан камгалаар талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында» доктаалы. Ол документилерге кылып чорудар ажилдарның болгаш хемчеглерниң чурumu шупту айт-

ниитилелдер-биле самолет арендап алыр талазы-биле керээни чарган. Бир эвес байдал мындыг турар болза, өрт үезинде арга-арыг ажил-агыйлары-биле кады ажилдаары бергедээн — деп түннелди үндүрдү.

—Эрткен чылын кожунун девискээринге 20 арга-арыг өрттери болган, ооң 19-у кижилерниң бурузу-биле кыпкан. Кожунда өрткө удур штаб тургустунган. Улут өрттер болуп, байдал бергедей бээрге, штаб шийтпирни үндүрүп, тодаргай хемчеглерни ап турар. Бистиң арга-арыг ажил-агыйы кончуг ядаргай байдалда келген. Кывар-чаар материалдар чок, өрт өжүреринге ажыглаар аш-чем аймаа-биле хандыртылмаан. Өрт өжүреринге хереклээр тускай хепти чугаалаан-даа ажы чок, оода ажилчиннарга өрт үезинде кедер сапог идиктер садып алыр акшадан дузалаарың дилээр-дир мен — деп, Туранның арга-арыг ажил-агыйының төлээзи В. Шейбенд саналыга чугаалаан.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза берге байдалдар талазы-биле яаманың сайыдының оралакчызы А. Кобиц бодунун чугаазына байдал нарын, агаар медээзи эки эвес болурун баш удур сагындырып турарын арга-арыг ажилдакчыларынга дамчыткан. Кожуун суму чагыргалары өрт өжүреринге эрежок чугула байдал тургустунуп келгенде, арга-арыг ажил-агыйларынга акша-хөреңги, материалдар-биле дузалаарын демдеглевишаан, өрт тус черде турар организацияларның күжү-биле өжүртүнмес болза, вертолетту ажыглаарын сүмөлзээн. Чугаазының төнчүзүндө А.Кобиц арга-арыг албаны, авиаотряд болгаш Хамааты камгалал болгаш онза берге байдалдар талазы-биле яамы өрт үезинде бир демниг ажилдаарын онзалап демдеглээн.

Кызыл кожунунун арга-арыг

бөдүүн хол-хаптары, балды, хирээ дээш, бөдүүн херекселдер садып алыр акша тывылбайн турар. Машина-трактор, дериг-херекселдер хуусаазын эрттир ажилдап каапкан, элеп эргижирзэн. Тус черде турар арга-арыг ажил-агыйларыга кожун чагыргалары боттуг дузаны чедирбейн турар. Арга-арыг ажилдакчыларының ажил төлевири эң кудуку денелде турары — бо Чазаакка хамааржыр айтырунун аргазы бар болбайн канчаар.

ТР-ниң Чазааның төлээзи В.И. Лавриненко бодунун чугаазына өрткө удур ажил чорудар талазы-биле ТР-ниң Чазаанда комиссия тургустунган, орта хамаарылгалыг яамаларны, комитеттерни, өрт ажилдакчыларын чыгаш, хуралдаткаш, тодаргай сорулгаларны салганын демдеглээн. ТР-ниң Чазаа часкы өрттерге удур 350 муң рубльди тускайлап бергенин дыңнаткаш, бир неделя иштинде Саң-хөө яамызы арга-арыг ажил-агыйларыныче шилчидер. Өрттүн кывычал үезинде арга-арыгге кижилерниң кирерин кызыгаарлаар болгаш хоруруун онзалап демдеглээн.

Хуралга киржи келген арга-арыг ажилдакчылары-биле чугаалажырга, оларны дүүредип турар-ла айтырылгар хөй боор чорду. Оларның бир көдүрүп турар айтырыгы республиканың бот-тускайлаң турган арга-арыг ажил-агый эргелелин дүжүргөш, ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күркомитетке кадык каанынга таарзынмайн турар. Ол айтырыг чүглө Тывада эвес, Россия денелдиг тургустунуп турары чажыт эвес болгай. Бир эвес төөгүдөн алыр болза, хаанныг Россиядан бээр арга-арыг ажил-агыйы бот-тускайлаң организация бооп келген.

Бойдустан эң кол байлаа — арга-арыг. Ол дээрге арыг агаар, агым сулар, кат-чимистиң ораны, аң-меңниң турлаа-дыр. Ону өрттөн камгалаары — кижги бурузунун ыдыктыг хүлээлгезидир. Хуралдың киржикчилери арга-арыгны өрттөн камгалаар талазы-биле республиканың чурттакчы чонунга, бүдүрүлгелерниң болгаш өнчүнүн бүгү хевирлериниң удуртукчуларыга кыйгырыгы хүлээп алган.

Сергей ХЕРТЕК.

...Кижини мал азыраар

ӨГБЕ ЧАГЫ

Мал тыва кижиниң амыдыралынга кол үнелиг эртине чоранын эрткен амыдыралывыстан көрүп болур бис. Ооң чикээнге Тываның алдарлыг малчыннары чоран ада-иём дугайын номчукчуларга сонургадып көрейин. Оларның мал-биле холбашкан амыдыралы Тывавыстың төөгүзүнүн хензиг кези болгай.

Мээң ачам Чанаш-Аксы чурттуг Донгак Лопсан оглу Байыскылаң, аям Ийме сумузунун Хая-Бажы чурттуг Монгуш Байынды уруу Чолдак-оол аныяндан-на өг-бүлө туруп, мал малдап келген. Ачам аныянда мөге-даа чоран. Ынчалза-даа ол бүгү күжүн мал азыраарынча угландырган. Алызындан шалып, кежээ болгаш, олар хуу чоруур шаанда кодан сыңмас мал-маганын, байшыгырак чурттап чораннар. Сөөлүндө колхозтар тургустунуп эгелээрге, ада-иём Сүт-Хөл кожуунун Киров аттыг колхозка хей мал-маганын салып, өөрөгөн ажылы – хой малдап эгелээнер. Тыва кижии мал азыраарын чүнү кылып боор деп, ачамның амыдыралчы дүрүмү ол чоран. Колхозка ажылдап эгелээ-ле, хей мал өстүрүп, дораанна мактадып эгелээнер. Киров аттыг колхоз тургустунга-ла, 10 чыл эрткенде, эки көргүзүглерин дээш оларның ады республикага динмирер турган. Харын-даа ачам Донгак Лопсан оглу Байыскылаңны Ленин ордени-биле шаңнаар дугайында дилегни колхоз баштаар черинче киирген. Ук шаңнал келирге, ону ачамга тывыспайн барган. Чүгө? Ону ачам сөөлүндө мынчаар тайылбырлаан. Ол үеде бедик шаңнал алып дээн кижилерниң ук-ызыгуурун ыяк хынаар турган. Ачамны хынай бээрге, адазы демчи дужаалдыг дүжүмет чоран болган. Ынчангаш дүжүмет оглу чоран кижиге бедик шаңнал – Ленин орденин тывыспайн барган. Ачам ача бичи-даа хомудаваан. Тыва кижиниң ынак ижи мал азыраары дег бедик шаңнал кайда боор деп, ол чугаалап турган.

Ачам мал азыраарында чүгө ынак чораныл? Ол дугайын ачавыс мырыңай чок апарының мурнуу чарында биске чугаалаан. Ооң адазы демчи дужаалдыг бай Лопсан Тываның бойдузунга таарыштыр тургустунуп келген мал ажыл-агыйын хөлчөк хүндүлээр чоран. Мал дээрге тыва кижиниң амыдыралы деп, ол чугаалаар. Мал чокта, Тыва Тыва эвес. Ынчангаш бодунун үезинде Лопсан демчи мал азыраарын, кижии бүрүзү малдыг болур чорукту суртаалдап чоран. Ынчангаш Даа кожуунун ноян, дүжүметтери ону хүндүлээр, ооң сөзүн чукуллап дыннаар турган. Ынчангы улуг дүжүметтер Тываны Россияга, Моолга, Кыдатка кадар диип, аажок маргыштып турган. Чанаш-Аксының кайгал Барыймаа баштаан кезек кижилери Тыва агы, кымга-даа каттышпайн, бот-тускайлап сайыраар ужурулуг деп суртаалдап турган. Угаан-сарылыг Лопсан демчи оларны деткип турган, ол углангыштын талазы-биле кол быжыг туруштуг кижилерниң бирээзи турган. Сөөлүндө феодадалдарның малын хавырар

чорукка таарзынмайн турарын илереткен кижилерниң бирээзи база Лопсан демчи бооп турган. Ынчангы чаа тургустунган Тыва Арат Республиканың Чазаа бүгү-ле чүүлдерни Россиядан өттүнүп ап турган. Ындыг байдал Тываның үндэзин амыдыралынга эттинмес улуг согулгарны таварыштырып турган. Сөөлүндө барып, кайгал Барыймаа баштаан кезек кижии ок-боо туруп алгаш, чаа езу-чурумга удурланып, тура халышкан. «Каш борбак кижии ТАР шерийн, эмме-тикчок шериглиг кызыл Россияны канчаптар силер. Ол чокка-ла делегейниң чартыгы кыза бергендир» — деп, ынчан элээн акшып берген Лопсан демчи оларны сургап чадап каан. «Чыда өлүр чылан эвес» деп кайгалдарның сөзү ындыг болган. Эвээш санныг эрги тыва амыдыралдың камгалакчыларының хей санныг ТАР шерийнге аштырган, баштынарны Моол, Кыдатче дезип кире бергенин төөгү билер болгай. Чанаш-Аксының чону чаңгыс чер-чурттуу, кайгал Барыймаага турсаадып, мындыг ыр-даа ырлажып турганнар.

*Чанаштың Барыймаазы
Чанчын боор дээш чадал*
кагды.

*Чадаананың чаңгыс дыды
Сандан боор дээш чадал кагды.*

Бо ында кандыг-даа кыжыраан чүве чок. Ол берге үеде чурту дээш, чону дээш демсежип турган, делегейни шыва ап турган улуг күш, кызыл езу-чурумга удурланган тыва кижиниң чоргаар овор-хевирин чажыра аарак чаңгыс чер-чурттуулары шак ынчаар алгап-мактап ырлажып турган.

Оварымчалыг, угаан-сарылыг Лопсан демчи ашак ок-боолуг үймээнге-даа киришпейн артып калгаш, бүгү-ле угаан-бодалын мал, чер ажылынча угландыргаш турупкан. Чамдык кижилер ону бай дүжүмет дээш, үймээнге чыпшыр көрүп, нүгүлдээрин-даа оралдашкан. Чечен-мерген ирей оларга алыспаанда. Ынчангаш Шүүгү яамызының ажылдакчылары-даа Лопсан демчиниң чону дээш ак сеткилдин билер болгаш, шивийкин-нерниң чүзүн-баазын дыннады-ларын шоолуг-ла кичээнгейге албаан. Ынчангаш Лопсан демчи оглу Байыскылаңга: «Уе чеже-даа өскерилзе, чазак-чагырга канчаар-даа андарылза, мал ажылындан салдынма, оглум. Малды кижии азыраар, кижини мал азыраар. Амыдыралдың үндэзини ол-дур». Ол ынчаар болган-даа. Огу, мээң ачам Байыскылаң, бүгү назыында мал ажылындан чарылбаан. Шынап-ла, мал ажылы тыва кижиге эң кедилиг деп, бодум ам хөлчөк билип, амыдыралдан көрүп, өгбениң чагының алдындан-даа артык үнелин бодап чор мен. Николай ДОНГАК.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: сугат, чер андарылгазы, тарылга үези — бо кол ажылдар чүгле ийи-чаңгыс кижилерниң эвес, а бүгү чонун, хей-ниити организацияларының болгаш ажыл-агый удуртукчуларының дорт хамаарылгалыг херээ. 2002 чылдың часкы хову ажылдарын бедик деңгелге чорудар дээш Тыва Чазак үезин садып алырынга акша-хөрөңгини үндүрүп берип, кижии бүрүзүн ажылга хаара тудар дээш тускай төптөр ажылдап, өреге бүрүзүнүң тодуг-догаа амыдыралы дээш сумунуң чагырга черлери чонунуң чижек-даңзызын белеткээриниң талазы-биле тодаргай ажылдарның бо хүннерде чоруттунуп турарын демдеглээр апар.

2002 чылдың часкы хову ажылдарын бедик шынарлыг чорудар талазы-биле чеже кижини ажылга хаара тударын планнап турарың? Ук айтырыга делгеренгей харыыдан бээр кылдыр бистиң корреспондентивис Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүнө албанының ТР-де Департаментиниң начальниги Виталий Сергеевич ЧАЖ-ООЛ-биле ужуражып чугаалашкан. Ам аңаа сөс:

— Апрель 3-те болуп эрткен селектор хуралга часкы хову ажылдарын чедишкенин чорудар талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр Чонну ажылга хаара тудар департамент көдээ чонну доктаамал, түр када болгаш сезонуг ажылдарга хаара тударының сонгаарладып болбас хемчеглериниң дугайында доктаал төлөвилелин ажылдап кылгаш, Чазакче киирген. Ооң-биле каттай күш-ажыл курлавырларының болгаш аңаа чарыгдаар саңхөө санаашкынарнының капсырылгазын кошкан. Ниитизи-биле 12 муң ажыл чок кижини янзы-бүрү ажылдарга хаара тудары көрдүнген. Аңаа чарыгдал кылдыр федералдыг бюджеттен 950,0 муң рубльди үндүрер. Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүнө албанының Тыва Республика талазы-биле департаментизи болгаш кожууннар төптери көдээ ажыл-агый культураларының агротехниктиг кол үндээринеринге хамаарыштыр Көдээ ажыл-агый яамызының чоруткан семинар-хуралдарына, ол ышкы тус чер эрге-чагырга органнының эрттирилген семинарларына идеялиги киришкен.

Бистиң албанның чорудуп турар ажылының кол углангышкыны болза, ажыл чок кижилерниң боттарының келир кыжын чири аш-чемин курлавырлап белеткеп алырынга дузалажыр сорулганы салгаш, тараа культуралары, картофель, ногаа тарырында оларны эвилелдеп хаара тударын организастап турар. Ынчангаш бо ажылче бүгү-ле күш-ажыл кылып шыдаар ажыл чок аныктарны, пенсионерлерни кыйгыраш, оларның аразынга шак бо кижилерниң киржилгези-биле тараа тарырынга, картофель, ногаа өстүреринге идеялиги, харын-даа немелде бригада, өг-бүлө, аныктар коллективтери организастаан азы боттарының дузалал ажыл-агыйын калбартыры-биле немелде шөл алып күзөлдиг кижилерни илередир. Ооң-биле чергелештир көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, аныктар бригадаларының, коллективтер аразында эң эки тарыттыглан шөл, тараан үнүштерниң агротехниктиг ажылдарын өй-шаанда кылганы дээш, конкурс чарлаар деп турар бис.

Конкурсту чорудуп турарының кол негелделери, кандыг сорулгазы база ооң хуусаазының дугайында төлөвилелди ажылдап кылган. Конкурсту 2002 чылдың апрель 20-ден эгелээш, сентябрь 20-ге чедир чорудар. Оон түнелдерин үндүргөш, тиилекчи болганнар шаңналдарны тыспыр. — А чажыт эвес болза, шаңналдары кандыг ирги?

— Конкурстка эки киришкеш, тиилекчи болган улуска шаңналдарымыс шыырак: компьютер, ксерокс, факс деп улуг өртектиг, амгы үени-биле бердинген ажыктыг эдилелдер. Ынчангаш маңаа кожууннарда чонну ажылга хаара тудар төптөр, клуб ажылдакчылары, өске-даа кижилер кирип болур.

— Ажыл чок кижилерни доктаамал ажылга хаара тудар арга бистиң республикада бар бе?

— Эске регионнарга деңнээрге, бисте ажылчын олут тывары берге, барык чок болуп турар. Сөөлгү медээ-биле алырга, республикада ажыл чок кижилерниң саны 14455 кижии турган, оларның иштинден 12465 кижиге ажыл чок деп статусту берипкен. 1990 кижини өөөредирин өөөредип, ангы-ангы ажылдарже киирген. А бистиң департаментиге эрткен үш айда 6710 кижии келген, оларның аразында 1260 кижиге ажылчын олуттарны тыпкан.

Бистиң республикада ажылчын олуттар тургузары кончуг берге болуп турар. Доктаамал ажыл берип турган колхоз, совхозтар дүшкен, а өске ажылдарже хаара тудар дээрге, акша херек, кадрлар херек. Ынчангаш түр када сезонуг ажылдарга ажылдаарынча кичээнгейни салып турар. Ындыг арга бистиң республикада чүгле көдээниң чер ажыл-агыйында. Ону барымдаа-лаш, көдээ ажыл-агыйже улусту хаара тудары белен, ынчалза-даа аңаа база-ла акша херек.

— Чамдык улус ажыл чок-даа болза, акша ажылдап

Шынап-ла, республикада ажыл чок кижилерниң саны хүнден хүнче көвүдөп турары дүвүренчиг. Ылаңгыя оларның аразында көдээ ажыл-агый эртемниң специалистер хей-биле бар болуп турар. Чудуруун чудук алдынча суккан эвес, сезонуг-даа болза, ажылдарга, организациялар-биле керээ эзугаар шөлдөн алгаш, амыдыралы дээш кысканы-ла дээр эвеспе. А керээни чарган соонда, ажыл төлөвирин албан алып апар.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Виталий Сергеевич-биле бистиң аравыска чугаа узун болган. Эске ажыл-агый удуртукчулары-биле бир демей, ооң сагыш-сеткилин база алып чок кижилерниң амыдыралы, оларның келир үези дүвүредип турар. А эрткен чылдың бо үезинде 21500 кижини ажылга хаара туткан. Чугаа кадында ол Каа-Хем кожуунун Федоровка суурда чагырга чери чонну кандыг арга-биле хандырып турарын чугаалады. Ында организация, өреге бүрүзү (чер-бажың) погребтиг. А бир эвес бистиң өске кожууннарга ол арганы ажылдап болза, 89 хире аш-чем шыгаар чер бажыны кылыр негеттиер. Ынчангаш күзөлдиг улус саналын илередир болза, акшаны бээриниң аргасы бар. Төлөптиг чагаай амыдыралды тудар дээш, бар-ла аргаларны ажылдап чурттаалынар, эргим чонум.

Чимисмаа МОНГУШ.

ОЛАР КЫМНАРЫЛ, КАЯА АЖЫЛДАДЫРЫЛ?

Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүнө албанының ТР-де Департаментиниң начальниги Виталий ЧАЖ-ООЛ-биле интервью

олурап суурунда чеже өрегеде каш кижии ажыл чок бооп турарын шуптузун даңзылаш, каш гектар чер херигин билип, белеткеп алып. Он ол даңзыны биске илеткээрге, бистиң албан чери хей-ниитиниң ажылдарын организастаар, а күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы үезинни харыылаар.

Бистиң тургускан санаашкынарнывыстан алгаш көөрге, Бай-Тайга кожуунда 128 өрегеде шупту 384 кижии ажыл чок бооп турар. Барыын-Хемчикте өрегерлерниң саны 336, а ажыл чок кижилерниң саны – 1008. Сүт-Хөлде 108 өреге бар, ында 324 кижии ажыл чок деп бодап алгаш, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларны каттыштырбышаан, 19 кожуунун өреге санын болгаш ажыл чок кижилерниң даңзызын тургускан бис. Ынчап кээрге, ниитизи-биле өреге саны 4000, ажыл чоктар саны 12000, а оларны часкы хову ажылының талазы-биле хей-ниити ажылдарына кириштиреринге 950,0 муң рубльди үндүрери көрдүнген деп турарым ол.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Виталий Сергеевич-биле бистиң аравыска чугаа узун болган. Эске ажыл-агый удуртукчулары-биле бир демей, ооң сагыш-сеткилин база алып чок кижилерниң амыдыралы, оларның келир үези дүвүредип турар. А эрткен чылдың бо үезинде 21500 кижини ажылга хаара туткан. Чугаа кадында ол Каа-Хем кожуунун Федоровка суурда чагырга чери чонну кандыг арга-биле хандырып турарын чугаалады. Ында организация, өреге бүрүзү (чер-бажың) погребтиг. А бир эвес бистиң өске кожууннарга ол арганы ажылдап болза, 89 хире аш-чем шыгаар чер бажыны кылыр негеттиер. Ынчангаш күзөлдиг улус саналын илередир болза, акшаны бээриниң аргасы бар. Төлөптиг чагаай амыдыралды тудар дээш, бар-ла аргаларны ажылдап чурттаалынар, эргим чонум.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧАСТЫРЫГ БОЛБАС БООР

Ырда кирген Чес-Булулум — ынак черим, төрөөн чуртум. Бичи чорур шаамда Чес-Булуң суунуң артыгы талазында Кызыл-Тайга белиниң шынааже кирген хавааның эрин куду дистинчип бада берген Чес-Булуң аалдарының эелериниң аажы-чауы, арын-шырайы сагыжымда чуруттунуп артып калган чүве бо.

Ынчангы үе-шагның хоочуннарының омур-хевири мээң чүгле сактыгышкыным апарганын бодап чорур-дур мен. Мен оларны чуруп көргүзөр дивейн, маңаа чүгле чаңгызының амгы салгалы-биле таныштырарын оралдажыйн. Чес-Булуңнуң хоочун чурттаакчыларының бирээзи — Шываң Монгуш болгай. Ол бодунуң чурттап чораан чылдарында олаа-кавының хүндүлүг кижилериниң бирээзи чораан.

Бо хоочун

Соңгулдаларга уткуштур

Мал азырап өстүреринге салым-чаяаны-биле өскелерден ылгалдыг чораан кижилер. Мыйыстыг бода мал, шээр мал болгаш чылгы талазы-биле Сүт-Хөл девискээринге эң-не хей малдыг, бай кижилер турган чүве. "Хол изин бут изи чандыр баспас" джир болгай. Ооң оолдары, кыстары база кончуг кызымак, ажилгыр, кечээ кижилер болганнар. Оңуруттарының аразындан Иванның дугайында каш одуругларны чырыдып көрейн. Шываң огу Иван Монгуш ада-иезиниң өг-бүлезинде беш дугаар огу болуп, 1948 чылдың июль 28-те чырык чер кырынга бодараан. Ол бичи чораан чылдарында Сүт-Хөлдүн, азы Чес-Булуңнуң ынчангы араттарының ажи-төлү, ооң бодунуң үжилери-биле бир демей, далган-тараазын соктап чип, божа-хойтпаан хоюдуп ижип чорааш, доругуп өзүп келген оол-ла болгай.

Иван 1955 чылда Суг-Аксы ортумак школага өөренип киргеш, ону 1965 чылда кончуг эки доозуп үнгөн. 1967 чылда ол шериг албан-хүлээлгезин эрттиреш келгеш, ол-ла салбырның хову бригадасынга болгаш салбырның шаң эргелекчизинге ажилдап турган. 1973 чылда Омск хоорайга совпартшколага өөренип киргеш, ону 1975 чылда көдээ ажил-агый талазы-биле тускай ортумак билигилг организаакчы деп тускай мергежил-биле дооскан. Оон соонда "Сүт-Хөл" совхозтуң профком даргазынга соңгуттуруп ажилдаан.

Иван Монгуштуң ажил-агыйга кызымаккай сундулуун үнелеп көргеш, ону Иймениң "Карл Маркс" совхозунуң директорунга томуйлаан. Ооң аңаа ажилдап турган чылдарында совхозтуң ажил-агый көргүзүглери көскүзү-биле бурунгаарлап, чоннуң амыдырал-чуртталгазының экижээни-биле төлөптүг аажы-чаңы чаалап ап, совхозтуң чонунуң аразында ат-алдары көдүрүлгөн.

1998 чылда Сүт-Хөлдү боттускайлаң кожунуң кылдыр Чөөн-Хемчик кожунундан чарып тургусканы-биле Шываң огу Иван Монгушту чаа тургустунган кожунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальнигинге томуйлаан. Ол аңаа ажилдап турган чылдарында бодунуң төрөөн совхозу "Сүт-Хөл" совхозтуң ажил-агыйының сандаргай байдалы, аразынга өзүп келген төрөл чонунуң амыдырал байдалының чедимче чогу ооң сагыш-сеткилин оожургатпаан. Ол совхозтуң ажил-агыйың эде тургузуп, ооң чону-биле каде ажилдаар күзелин илдеткен Иван Монгуштуң дилээн СЭКП Сүт-Хөл райкомун болгаш райкүүском чүүлүг деп көргөш, дилээн

база хандырған. Ол төрөөн совхозун удуртуп киргениниң сөөлүндө, каш-ла чылдар эрткенде, совхозтуң ажил-агыйы бут кырынга туруп, чылдан чылче үнүш-дүжүдү элбекшип, малмаганының баш саны өзүлдени ала берген турда, 1990 чылдарда, бүгү чуртка эгелзэн ниитилел тургузуунуң ескерлишкиснери болгаш улус ажил-агыйының база кижилериниң сагыш-сеткилинин буураашкыннары Сүт-Хөлдү оюп эрттээн. Ынчалза-даа "Сүт-Хөл" совхозтуң чону Тываның чамдык ажил-агыйларында дег, сандарاپ тарай бербээнер.

"Буураашкын" джирвивис берге чылдарда Сүт-Хөл кожунуң чону Шываң огу Иван Монгуштуң ажил-агый удуртулгасынга билдилин, бурунгаар көрүштүүн, салым-чаяаның мөзү-шынарын, эелдек-эвилең аажы-чаңын барымдаалап көргөш, кожун чагырганын удуртулгасынга ону чаңгыс эпсеткилди-биле соңгуп, бадылап алганнар. Иван Монгуш төрөөн кожунуң чонунуң көргүскен бедик үнелелин шынзыдып шыдаан-даа...

Сүт-Хөл кожунуң ажил-агый болгаш культура тургузушкуннарының көргүзүглери база чоннуң амыдырал байдалының деңгели бүгү Тываның кайы-даа кожуннарында чыда калбайн турар болгаш чаа амыдыралче башкарып кирериниң оруунче шуудай бергенер.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунда көрдүнгенин езугаар Иван Монгуштуң кожун чагырыкчызынга соңгуттурган хуусаазы төнүп турар. Апрельдин төнчүзүндө ук кожунуң чагырганынга соңгулдалар болуп эрттерин дыңнааш, Кызылда ажилдап, чурттап чорур Сүт-Хөл чурттуг хоочуннар Шываң огу Иван Монгушту кожун чагырыкчызынга база катап соңгуп алып болза, частырыг болбас боор джиби чугаалажып тур бис.

Аваа МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

БИЧИИ ШААВЫС ӨЦНУКТЕРИ

Шору улуг кижилер апаргаш, кижилер чашкы, элээди шаан бо-ла сактыр. Чүге-ле ийик, чашкы, элээди шаам сактырмалла, башкыларым Салбак-Кара Экер-ооловна, Алдын-оол Соднамович Ондарлар карактарыма чуруттунуп кээр. Чүгле ол эвес, кандыг-бир кижилер Ийме ортумак школазының дугайың чугаалай берген болза база, бир-ле дугаарында, Алдын-оол Соднамовичиниң эргим омур-хевири сагыжымга чуруттунуп келир. Школа дивейн, Алдын-оол Соднамович дээр-биле демей.

Чүге дээрге авам мени бир-ле дугаар школага өөренир-биле аңаа эккээрге, ынчангы аныяк школа директору Алдын-оол Соднамович бисти уткуп алгаш, баштайгы башкым Нина Кегеленовна Ондарга хүлээди берген чүве. Ынчангаш менээ школа дээрге-ле Алдын-оол Соднамович, Алдын-оол Соднамович дээрге-ле школа чүве. Эге класстарга өөренип тургаш, сөөлгү узун кичээлдерден шылап, сонгаже эзеп кайгап олурарымга, Алдын-оол Соднамович бо-ла кичээл үзөр тенек оолдар сүрген, оларны топпак кажаазының иштинден дилзэн азы бажыңдан дилеп тып алган, эдертти алган чоруп олурар. Та чеже оолдарны ынчаар сүрүп, өөредип, школаны доостуруп, амыдыралдың делгем, кадыг-берге оруунче үдөп үндүрөн башкы.

Эртен эрте школага кээрге, башкы ол-бо өөреникчилерниң идик-хевин хайгаараан, арын-шырайың шинчилзэн, бичи-ле багаай чоруп орган кижини аарып-аржый бербээнин, чөмөн-нөп, чөмөн-нөп албаанын ыяап айтырар турган. Оон класстарны кичээл эрттиреринге белен бе дээрзин багылап көөр, черле канчаар сагыш човазас дээр. Кечээ чаныптарымыска, башкы-ыс эртен канчаар туржук, ол-ла хевээр школага артып каар. Бир-ги класска школа дээрге Алдын-оол Соднамовичиниң бажыңы, ол оон кажан-даа, кайнаар-даа чорбайн турар деп бодап турганымны чажыргаш-даа канчаар.

Ооң өөнүң ээзи Салбак-Кара Экер-ооловна-биле баштайгы таньжылгам мындыг болган. Озалдап кирип кээримге, башкым: "Озалдап калган кижилер канчаар кирип кээр деп өөретирик мен. Үне бергеш, ынчаар кирип кел, аа" — деп эелдээ кончуг чугаалады. Коридорже дедир үнүп келгеш, муңгарааш, ыллапкаш, чанары-биле школадан үнүп бар чор мен. Удур кирип орган узун, чоон, кара чаштыг, арны дыка ак, хоюг, чаражы кончуг херээжен башкы мени чедип алгаш, дедир эдерттип аппарып, класымга кирип каан. Ол башкы база школага дыка көскү, чапсарларда бо-ла школа коридорунга өөреникчи уруглар-биле ыллашкан, янзы-бүрү оон организастаан турар чүве. Чоорту ол башкыны Салбак-Кара Экер-ооловна Ондар деп таньыр апарган мен. Ынчангаш бо башкы өг-бүлениң холун дамчыштыр чүгле мен эвес, Ийме суурга 60 чылдардан 90 чылдарың ийги чартыынга чедир аңгы-аңгы салгалдарның чүс-чүс аныяктары эртип, бышкан билигини чедип ап, амыдыралче үдеттирилзэн.

Ам башкыларымын номчукуларга тус-тус таныштырып көрейн. Салбак-Кара Экер-ооловна Ондар баштайгы күш-

ажылчы базымын Барыин-Хемчиктин Аянгагы ортумак школазындан эгелзэн. Аңаа аныяк башкы оол Алдын-оол Соднамович Ондар-биле өг-бүле туруп, башкы ажылының шапкын агымынче шымнып кирипкен. Оон аныяк өг-бүле Сүт-Хөл кожунунуң Хөр-Тайга 8 чыл школазынга каш чыл ажилдааш, 1968 чылда Иймеге көжүп келгенер. Башкы амыдыралының делгем оруу аныяк өг-бүлеге маңаа эгелзэн. Баштайгы дээрзизинде Ийме ортумак школага Салбак-Кара Экер-ооловна эге класс башкылап турган. Ооң баштайгы өөреникчилеринден каш кижини маңаа адаарга мындыг: Өлзеймаа Монгуш, Роза Ондар (башкылар), Зинаида Монгуш, Мergen-оол Ондар, Чойганмаа Ондар (эмчилер), Валерий Ондар (уран чүүл ажилдакчызы) дээр, кымнарны чок дээр. Чамдык өөреникчилери Салбак-Кара Экер-ооловнаның кичээл эрттиреринге эки мергежилдин ам безин сактып чугаалажып. Чижээлээрге, сан кичээлинге 2 деп сан өөренип турган болза, башкы самбырага ийи кижилер чуралаш: "Бирээ, ийи! Ийи кижилер, — дээр чуруктарның дужунга 2 деп санны бижээш, — менде ийи санны чүү бар-дыр, уруглар?" — дээр Салбак-Кара Экер-ооловна өжөгүзүн ийи холун көргүзөр. — "Ийи хол, ийи карак, ийи кулак" — джип өөреникчилер мурнуң былаажып-ла турар. Дыка-ла эки билиг бээр. Ооң удурткан класынга эки өөренип өөреникчилер хей болур. Эге класстарга өөренип, интернатка чурттап турган Вася Монгуш дээр оолдун: "Салбак-Кара Экер-ооловнаның бөдүүн, угаанны-даа аттыг-ла-дыр. Диктант бижип турувуста, демир-жүүм будуу төне берген. Башкыдан база уруглардан артык ручка дилээринден эпчоксунгаш, сөстөрүн ак саазынга онгарартыр шыйып бижип каапкан мен. Өске башкы болза, ону каяа хынаар, дораан ийи салып каар ыйнаан. Салбак-Кара Экер-ооловна кызып-кызып хынааш, дөрт салып каап-тыр" — дээр, өөрүп турганын-даа көргөн мен. Мырындай чоокта чаа Сесеге ховузунга күзүн тараа ажаажып тургаш, күскү соокка шырайы дитт кара кылдыр дадыккан, кирбей кара салдыг ажилчын эрин:

Санап, бижип өөредип каан Салбак-Кара — мээң башкым. деп гитаралап, ыллап олурганында даа көргөн мен. Шынап-ла, Салбак-Кара Экер-ооловна, Алдын-оол Соднамовичини бүдүн Ийме суурнуң башкылары деп адап болур. Амгы үениң 50 хардан куду 20 хар чедир кижилери оларның холун дамчыштыр эртем-билиг чедип ап, амыдырап-чурттап турар. Хей чылдарда улус өөренилгезиниң шугумунга карак кызып ажылы дээр Салбак-Кара Экер-ооловнаның хөрзэн "Күш-ажылдың хоочуну", "В.И. Ленинниң төрүттүнгенинен бээр 100 чылынга" деп медальдар болгаш "Россия Федерациязының улус өөренилгезиниң тергиини" деп хөрөк демдээ каастап чорур. Элдеп чүве, Тыва Республиканың шаңналдары башкылыста чок. "Тыва Республиканың өөренилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы" деп-даа атты еске хоочун башкыларда тыпсып турар болгай. 62 харлыг-даа болза, башкылыс ам-даа ажилдап

турар. Тыва Республиканың кандыг-бир шаңналы ону тып чедер бээр боор дээрзинге идегээр-дир мен.

Алдын-оол Соднамович Ийме ортумак школазынга математика башкыла-вышаан колдуунда директорлап чораан. Чылдың бүгү үелеринде өөреникчилер эдерттип алгаш, кыжын конжилзэн, чайын эжинген чорур, шимченгир-ле башкы. Школа ажылы удуртурунда, өөредилге, кижизидилге ажылындан аңгыда, кыжкы үелерде үстүкү класстар өөреникчилери-биле малчыннар кажаазы коптарганда азы чайын школаның бүдүрүлгө бригадасынга келгенде, өөреникчилерге үлегерин көргүзүп, кара дерин төп ажилдаар турган. Күш-ажылга-даа, өөредилгээ, кижизидилгеге-даа, топтуг аажы-чаңга-даа кандыг эки үлегер көргүспейн чорду дээр. Кажан ол школага чурук башкызы чедиппейн баарга, ол кичээлдерин Алдын-оол Соднамович черле халас эрттирбес, өөреникчилерге чараш чурук көргүскен, ында онзагай чүүлдер дугайың өөреникчилерге тайылбырлаан турар. Күскү, кыжкы, часкы, чайгы арга-арыг дээр бойдушту канчаар көрүп турарын сактып чурудар. Шак-ла ынчаар өөреникчилерни чараш чүүлдерге ынак кылыр кылдыр, сеткил-сагыжы бай, онзагай кылдыр кижизидип чораан. Ынчап чоруй башкы боду чурук чурурунга өөренип, семинарлап, бөлгүм-даа башкылап турган. "Делегейни көрүп тур мен" деп эвилел конкурзунга ооң өөреникчилери Олча Монгуш, Тойлу Монгуш болгаш өскелер-даа эки киржип, мактадып турган.

Ынак мергежиле математика кичээлдеринге ынчаарда негээрзэн Липецкиниң башкыларының дуржулгасындан Шаталова чедир уран аргаларны ажылап, боду чогаадкычы езу-биле чаа аргаларны тып ажилдап турган. Ол доктаамал математика башкыларының методкажыкчышыкынын удуртуп келген.

А.С.Ондарның бир ынак хандыкчылы — шыдыраа оюну. Ук спортка ол кожун, сумуларга чемпионнап, харын-даа республика чергелиг маргылдаларга эки түңгелдерни ап келген. Ынчангаш Ийме ортумак школазынга шыдыраа бөлгүмүн эрттирип турган. Ооң өөреникчилеринден Сергей Тюлюш, Владимир Монгуш, Аяс Салчак, Николай Ондар дээр чижектиг шырак шыдыраачылар үнүлзэн.

Оон школа директорлап, өөредилге-кижизидилге эргелекчилеп чораан үезинде Ийме ортумак школазын Уран-оол Ондар алдын, Айлаңмаа Ондар, Айыраа Монгуш мөңгүн медальдар-биле дооскулаан. Башкызың дээр, математика башкызы болганнар безин дыка хей. Алдын-оол Соднамовичиниң бодунуң уруглары эртем кандидаттары эмчилер, башкылар болуп, Тыва Республиканың эң дээр дээр тускай эртемчилериниң санында кирип чорурлар. А.С.Ондар — база-ла "Күш-ажылдың хоочуну" деп медалдың, "Россия Федерациязының улус өөренилгезиниң тергиини" деп хөрөк демдээниң эдилекчиси. Тыва Республиканың шаңналдарын база-ла албаан. Ол хомуданчыг бооп турар.

Борис ОНДАР.

ӨӨРҮШКҮНҮ ҮЛӨШТИМ

Кадыкшыл кандыг-даа байлактан үнелиг дээри кончуктын. Ажылга бердинген ак халаттыг кижилер аас-кежикти сөнөп, кадыкшылды өргүүр. Ындыгларның бирээзи кадык камгалал шугумунда 30 чылдарның дургузунда ажылдаан Галина Монгушова Тасты чогаарал-биле адап болур.

Өвүр кожуун эмнелгелеринин дүрген дуза салбырының фельдшер Галина Тас 1972 чылда Кызылдың эмчи училищезинин фельдшер-акушер салбырынын дооскаш, өскен-төзөн суурунга күш-ажылчы базымын эгелээн. Үр эвес үениң иштинде ол ажылга бердинген, негелдели, ак сеткилдиг болгаш аарыг улуска эвилең-ээлдээ-биле чонун, коллективинин хүндүткелин чаалап алган. Ынчалза-даа мергежилдинге хамаарыштыр чаа-чаа чүүлдерни өөренип алыры-биле эмчи ажылдакчыларының профессионал билиин бедиткен курстарны эртип, эртемнин улам байыткан.

Көдээ суурнуң эмчизи херек апарза, чүну-даа кылыптарынга белем болурун ол шугумда ажылдап чоруур улус дыка эки билер.

Галина Монгушова 1979 чылда Кызыл хоорайның карак эмнелгезинге 1 ай хуусааның специализациязын, 1984 чылда туберкулез диспансеринге аарыгны тодарадырының аттестациязын, 1987 чылда республиканың психонаркология эмнелгезинге курстарны эртип, ол шингээдип алган арга-дуржулгазын ажылында ажылдап, амыдырал-биле холбап чорууру эки.

Кожуун эмнелгезинин дуржулгалыг, хоочун эмчи сестраларының бирээзи болгаш, бодунун арга-дуржулгазын аныктарга дамчыдып, оларның идегелдиг дагдынчызы болу бергениден бээр элээн чылдар шуужуп эрткен.

Галина Монгушова Тастың кызымаккай, шудургу база бедик мергежилдин өөренип көргөш, кожуун эмнелгезинин улуг эмчизи «Дүрген дуза чедирилгезинин» эмчизи кылдыр томуйлаандан бээр ам 10 чылдын нүрүн көре берген. Кожуунун кайы-даа сумуздан кандыг-даа үеде келдиришкinnen келир. Аарыг кижиге эмчизинин баштайгы дузазын чедирери-биле дүн-

хүн дивейн, бо-ла чоруптары аңаа чаңчыл болган. Ынчанмайн канчаар, аарыгның берге үезинде, бир-ле дугаарында, «Дүрген дуза» эмчилеринин ачы-буянын, оларның чагыг-сүмезин, айттышкынын дыңнаар апаар. А бир эвес бодунарга бүзүрел чок болзуңза, бедик харысалгалыг, чымыштыг бо ишти хүлээнген ажыг-даа чок дээрзин медереп билер ужурлуг дээрзин Галина Монгушова кончук эки билер.

Көдээ суурнуң бөдүүн бо эмчизинин ажылын үнелеп, «ТР-нин кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывысканы — чүгле чонунун эвес, а чазак-чагырган канчаар-даа аажок бедик үнелээшкени. Ынчангаш дөрт кыстарның төлөптиг иези, кадык камгалалының хоочуну эживиске оң буяныг ишке ажылдаандан бээр 30, өг-бүлө тутканындан бээр 35 чылдан байырлалын таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды сеткилимниң арындан күзеп, өөрүшкүнү үлөштүм.

**Алефтина САТ,
ТР-нин культуразының
алдарлыг ажылдакчызы.
Өвүр кожуун.**

Политиктиг шаажырал музейинде

ДЕТКИП ТУРАРЛАР ХӨЙ

Кызылда политиктиг шаажыралдар төөгүзүнүн дугайында музейни ажытканынга аңаа келген улус өөрүшкүзүн илгерилеп турарын демдеглээр бодадым. Ону ажытканы — тыва Чазактын, Культура яамызының бир кескү чедилкини. Тывага политиктиг шаажыралдар харын-даа чээрби чылдарның эгезинден-не эгелей бергенин бодап көөр ужурлуг бис. Ол дугайын чамдык хоочуннар-даа сактып, чугаалап турарлар. Бо төөгү музейинин ажылы ам улам быжыгып бар чоруур. Амгы кол сорулга — бо шаажыралдар музейинин ажылын бүгү тала-биле деткип, аңаа дузалап, оң материал-техниктиг баазаны быжыглаары деп бодаар мен.

Моон адаанга кара-бажың-чыгаш турган. Аңаа бир дугаарында Оюн Данчайны, ТАР-ның күрүне прокурору Карасал Бирингейни болгаш Чазактын өске-даа кол удуртукчуларын туткаш, бажыңнап, байысаап, оон үндүрүп алгаш, дээди шийткелди барып күүсеткен. Ол коргунчук, массалыг террорну кымнар башкарганын чон билер. Ынчан ССРЭ-нин төп Чазаа-биле чөпшээржиңип, оң аайыңга кирбес учурлуг турган. Ол дээрге политика талазы-биле когарал, улуг частырыг болган дээрзин Президентивис Ш.Ооржак Салчак Токаның чүс харлаанының байырлалында илеткелинге онзалап шыйган-на болгай.

Шыдаар шаавыс-биле музейде чээрби сес улуг стендини кылгаш, делгээн бис. 1932 чылда дээди шаажыралга онаашкан Буян-Бадыргының (ийи улуг стэнд), Улуг-Хем кожкомунун секретары Күжүгет Даржааның, тыва үжүк-бижиктин баштайгы чогадыкчызы Монгуш Лопсан-Чимиттин, Далай-Сереннин аарыг адын катап эгидип, оларга алдар болдурган делгелгелерни чон улуг сонуграл-биле көрүп турар. Хертек Анандының дугайын оң төрөлдери эки билбес болган. Олар маңа каш удаа кел-

дилер. Ананды дээрге ТАР үезинин онзагай кижизи-дир. ТАР-ның саң-хөө сайыдынга, 1927 чылда Улан-Баторга Тываның элчининге томуйлаткан. Кара-Хөлдүн Сукпака бодунун хүрээни ажыткан. Кара-Хөлдүн кайгамчык бай чагырыкчызы турган. Удуртур ажылдарга чораан журналист, чогаалчы Күжүгет Сереевич Шойгу оң дугайын бодунун номунда кириген. Оон чамдык чүүлдерни ап тургаш, Анандының дугайында кончук чараш стендини кылган бис. Хоочун журналист Сандро Маады «Ананды шаанда Би-Хемнин Хадын суурга бистиң-биле кожа чурттап чораан, кожай кадазының соктаан чинге-тараазын өрөмөлөп чиир турган бис» — деп чугаалаар. 1929 чылда эргилде, партияга арыглаашкын соонда, Тываның эң-не тергип диген сес байларының бирээзи Анандыны Би-Хемче шөлүпкенин Күжүгет Сереевич бижип турар. Анандыны Хадын суурда таныр хоочуннар бар чадавас. Олар оң дугайын музейге кээп чугаалап бээрин күзээр-дир бис.

Монгуш Сотпа Папышович Моолга, оң соонда Төвүтке эмнээринин дээди сургуулун дооскан кешпи-ламанын дугайында стендини кылырынга оң төрөлинин уруу, эмчи Тамара Папынааровна Монгуштуң дузазы-биле белеткээр бис. Ам бо музейниң ханалары кылган делгелгелер-биле дола берген. Чүгле боолатканнарның стендилерин кылыр болза, ам-даа хөй хана херек. Ону кайың тыварыт? Чүгле чанывыста ногаан бажыңдан. Аңаа ТАР чылдарында Иштики херектер яамызының бажыңы турган. Ол бажыңның адаанда өлгөннеринин сөөк-даяа ам-даа чытпышаан. Бир генерал ону ажылдар деп аазаан. Ам-даа сурагла-дыр.

Баштайгы шүлүктөрүмүн номчугажын улустун чогаалчызы Сергей Пюрбю номчуп, редакторлап берген чүвө. Ховар дээрн

уран-чечен сөстүг ол чогаалчывысты база-ла политиктиг частырыгларга онааштыргаш, шийткен-не болгай. Оң-биле кады херек эрттиргеш келген хоочун Коммуна Монгуш ам чеден ажыг харлыг. Бо кырган Сергей Бакизович-биле Черногоркага кады лагерьге турганын сактып олурду. Улуг чогаалчы херек эрттирп турган үен-даяа чугаалыг, чөңгээлиг орус хамааттылары чоорту эде чугаалап экээр турган. Тудугта штукатурлаар, хана дескилээр ажылдарга тергип шевер кижиге деп мактадып келген. Ол лагерьге тывалардан 1400 кижиге ажылдап турганын, ниитизи-биле 11 муң кижиге херек эрттиргенин Коммуна Монгуш чугаалаар. «Чонун дайзыны» деп чогаалчы эш-өөрлеринин нүгүлүгү бастыргаш, херек эрттирп чораан хоочун чогаалчы Сергей Пюрбюң дугайында улуг стенини делгеп астывас.

ТАР үезинден эгелээш, 40 ажыг чылдарда Тываны удуртуп келген улуг даргавыс Салчак Тока дугайында хөй чуруктарлыг стэнд музейниң ханазын дола берген. Ол алдарлыг киживистиң чоогунга ТАР чылдарында шаажылатканнарның чуруктарын кириер дээш, белеткеп турар бис.

Бо төөгү музейинин ажылын изии-биле деткип турарлар кайы хөй. Оларга: чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсан, Кызыл-Эник Кудажы, Александр Даржай, Куулар Черлиг-оол, Эдуард Донгак, Салчак Молдурга, Маадыр-оол Ховалыг, журналистер Алексей Дүгержаа, Алексей Аир, Чооду Кара-Күске, Седип Монгал, Александр Дембирель, Байыр-оол Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр. Шаажылатканнарның хамык төрөлдери бо музейге дузалаарынга кезээде белемнер. Оларның күзели бо музейни маңа хөвээр тургузары болуп турар.

**Охемчик ОНДАР,
музейниң директору.**

Өөрениринче чалап тур

МЕРГЕЖИЛИН ШИЛИП АЛДЫҢ БЕ, ДООЗУКЧУ?

Республика школаларының бо чылгы 9-кулгаш 11-ги класстарны доозуп турар оолдар, кыстарының школының эжинин бир дугаар арта басып, баштайгы класстарынче киреринче ыягыглыг чангызы-биле кыңгырткайнып турган угтундурбас сөөлү конгазының байырлыг хүнү чоокшулаан.

Сөөлүг коңга өөреникчилеринин эртенги кичээлди эгелээринче кыгызы, ол хүнү кичээлдеринин сөөлүг минутадынын төнгенин илередип сорук-сергек кирикчи болуп келгенинин херечизи болгай.

Сөөлүг коңганың байырлыг хүнүнде магаданчыг хөгжүмүнүн адаанга аяныг, чараш кылдыр кеттинген оолдар, кыстар айыраш чечектерге бүргөткөн башкылар, ада-иелер коңга-биле демей, боттарының сөөлүг школы чыгызын теверлер. Оң соонда күрүне шылгалдаларын дужааган соонда, кижиге бодунун шилип алган күзелинин аайы-биле аңгы-аңгы черлерге чоруптар. Ынчаар-ла оларның ботускайлаң чуртталгазы эгелээр.

Амдыгааштан тура доозукчуларның аразында чурттуң кайы хоорайынче, кандыг өөрөдиге черинче кирерин шилип алганнары эвээш азы билдингир. А өскелери бо айттыры талазы-биле ам-даа баш муңгаш, шилишикинде чоруп турары магачок. Шынап-ла, чажыт эвес болгай, кандыг-даа кижинин баштайгы базым канчаар эгелээни, амыдырал оң-биле ужукталыр дээр. Азы баштайгы күзелден, эң баштайгы шилип алган сорулгандан кижинин дараазында чуртталгазының кандыг болуру хамааржыр. Ынчангаш кижинин шилип алган мергежил бодунга тааржып турар болгаш шийтпир үндүрөрдө, ыяк кылдыр түнөп, деңзигүрлээри чугула.

2001 чылда Күрүнениң каайлы комитеди бодунун он чыл болган оюн демдеглээн. Бо үениң иштинде каайлы органы Россияга экономика талазы-биле канчаар-даа аажок улуг чирикти дуглап келген. Рынок экономиказынче шилчээни-биле чергелештир, оң даштыкы садыг-экономикиг харылзааны калбарган, чон даштыкы чурттаарже сургакчылап, таныш-көрүш, эш-өөр аайы-биле арыгылып, турисчи аян-чорукту дээш, өске-даа үнүшкүннерни кылып турары чоорту көвүдээн. Бо бүгү-биле чергелештир россиянарның, эң ылаңгыя аныктарнын, каайлы албан черлеринче ажылдап кирер күзелин илередип-даа турары таварылга эвес.

Каайлы органынга ажылдаар кадрлар белеткээр талазы-биле РФ-тиң чаңгыс-ла дээди өөрөдиге чери бар база ол ышкаш ХКД-нин күрүне-төлөө черинин Донда Ростов, Санкт-Петербургта, Владивостокта Россияның каайлы академиязының үш салбырлары бар. Тываның каайлы эргелел черинин чорутканы-биле өөренир күзелдиг абитуриентилер Россияның каайлы академиязының чүгле Владивосток хоорайда салбырынга барып дужаап болур. Ол академия күрүнениң дээди өөрөдиге чери кылдыр санадып турар болгаш каайлы херектери, бүдүрүлгелерге (каайлы черинге) экономика болгаш эргелел, юриспруденция деп мергежилдерге өөренир.

Каайлы органнары күш азы

эрге-хоойлу структураларыга хамааржыр болган соонда, каайлы академиязынче кирерин шылгалдалары өске дээди өөрөдиге черлеринден элээн ылгалдыг. Хүндүскү салбырга өөренири-биле күш-дамыр, дурт-сын болгаш кадыкшыл талазы-биле быжык белеткелдиг, 17 хардан өрү назылыг ортумак азы ортумак профессионал-техниктиг эртемниг РФ-ниң хамаатыларын хүлээп ап турар.

РКА-че киреринин шенелделеринге психофизиологтук тестилер, ГТО нормазын дужааганы, шериг-эмчи комиссияның справказы, бижимел болгаш аас-биле экзаменнер дужаар. Дужаап кирер күзелдиг кижилер хүлээп алышкын комиссиязынга дужаар чугула документилерден аңгыда, каайлы органнарынның кандидаттар шилип алыр талазы-биле комиссияның берген направление-рекомендациялыг болур.

Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, Тываның каайлы эргелелинде подполковник Н.К.Саттың даргалааны-биле комиссия бар. Ынчангаш Тываның каайлы эргелел черинин каайлы органнарынга эртем-билиглиг, тускай белеткелдиг специалисттерни белеткээр талазы-биле хемчеглерни чорудуп турар. Шак ыңдыг сорулгалыг РКА-ның Владивостокта салбырынче дужаары-биле кандидаттарнын чыгыдазы чылдың-на болуп турар болгаш ол бо чылын база уламчылаар.

Владивостоктун каайлы академиязында теоретиктиг билгилерни бээринден аңгыда, студентилеринин практиктиг кичээлдер эрттирер талазы-биле бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган. Дыңнакчылар үш база бешки курстардан тура, спорттун баскетбол, хол бөмбүү, ок-боо адары дээш, өске-даа хевирлеринин аайы-биле секцияларга кирип, халас тренажер залдарында дурт-сынын, хан-дамырын дадыктырып белеткээр аргаларлыг.

РКА-га өөрениринин акшаландырышкынын федералдыг бюджеттен чорудар болганындан халас. Ынчангаш дыңнакчылар стипендия акша-биле хандырынар болгаш каайлы органнарынга ажылдаар дугуржулга чардынган болгаш тускай ат, эрге-дужаал тывысканда — шалың база тускай хеп-биле хандырынар.

Академияның хүндүскү салбырынга өөренип тургаш, күрүне стипендиязы ап турган доозукчулар үш чылдан эвээш эвес үе дургузунда ажылдаары-биле керээ чарып алган черлеринге кээп ажылдаар. РФ-нин Күрүнениң каайлы комитеди доозукчуларга чедип алган мергежилинин аайы-биле каайлы органнарынга ажылдаар олуттарны бээрин магадылап турар. Ынчап кээрге, Россияның каайлы академиязының доозукчулары бистиң бөгүңү эң-не ажыл чок деп чидиг айттырывыска таварышпай баарының барымдаазы бар.

**Наталья МОНГУШ,
Тываның каайлы черинин
парлалга секретары.**

Кысказы-биле

♦ Бо неделин эң онзагай болушкуннарының бирээзи болза РФ-тиң Президентизи В.Путинниң 2002 чылда Айыткалдың Федералдыг Хуралга киргени болур. Айыткалдың төөгүзүн алыр болза Россияның баштайгы Президентизи Б.Н.Ельцин Айыткалды 6, а В.Путин моон-биле ийи удаа кылып турары болур. Кремльдин Мраморлуг залы. Федералдыг Хуралдың кежигүннери, Күрүне Думазының депутаттары, журналистер, чалатканнар анаа сыңышпайн турган. Президиумга Федералдыг Хуралдың Даргазы Сергей Миронов, Күрдуманың Даргазы Г.Селезнев орган. С.Миронов РФ-тиң Президентизи В.Путинге сөс берген.

♦ Айыткал дээрке чуртка чорудар кол угланышкынарнын программасы. В.Путин Айыткалдың утказын тайылбырлап эгелээн. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң, делегей айтырыгыларын харылзаасы, чоннуң чаагай чоруу, Федерацияның, оң субъектилеринин болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының чорудар ажылдарын ам-даа ылгап аңгылаары, суд, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазы, медицина камгаладылгазы...

♦ Күрүне ужур-дузалыг бо Айыткалды төп солуннарға парлаан. Айыткалды дыңнап орган кижилерден оон утказын айтырарга, ону чорудар хөделишкыннериниң программасы кылдыр үнелеп турары илерээн. Чижээ, РФ-тиң Чазаның оралакчы даргазы В.Матвиенко, сайыт Г.Греф, политиктер: И.Хакамада, И.Лисиненко. ФХ-ниң Даргазы С.Миронов, В.Путинниң чөвүлек-

чизи А.Илларионов болгаш ескелер-даа ук документини программа, баш удур көрүүшкүн деп үнелээн, а РФ-тиң Компартиязының даргазы Г.Зюганов: "Айыткал болза Россияга эвес, а даштыкы чурттарга тааржыр-дыр" — деп чугаалаан.

♦ РФ-тиң Күрүне Чөвүлелиниң дүүн эрткен хуралына Россияга чер айтырыын чугаалашкан. Бо чугула айтырыгны эрткен чылдан бээр шийтпирлээрин оралдашкан, ынчалза-даа огулуг түңнел чедип алдынмаан. Бо удаада чер айтырынга хамаарышкан 6 төлөвилел кирген, олардан Чазактын төлөвилелин шилип алган. Орел областың губернатору, мурнунда Федерация Чөвүлелиниң Даргазы турган Егор Строев чер айтыры бо удаада үзө шийтпирлеттинер деп дыңнаткан.

♦ Эрткен суббота хүнүнде 100 муң ажыг москвачылар хоорайның кудумчуларын, парктарын, шөлдөри арыглап-аштаар субботникче үнгөн, оң киржикчилери хоорай ажыл-агыйына үнелеп четпес улуг дузаны каткан. А Омск областың чону база субботникке идепкейлиг киришкен, чүгле Омскиниң чону 100 муң кубометр боктарны аштаан. Приморьеде эң боктуг хоорай деп санаттырган Владивостокка субботник идепкейлиг эрткен, а Кызыл хоорайга субботник эскертимээн.

♦ Францияга эрткен президент сонгулдалары кажангызындан-даа дүшкүрүлүг болган. Ол албан-дужаалга кордакчыларның саны безин 16 кижиге болган. Чидиг демиселдиң түңнелинде амгы президент Жак Ширак болгаш эң

барыын үзелдиг улусчу фронтунуң төлээзи Жан-Мари Ли Пен мурнаан. Оларның аразынга катап сонгулда болур.

♦ Алтай крайның Рубцовск хоорайда камгалал үлөтүр бүдүрүлгелериниң ажылчынары 9 ай хире үеде шалың албаанындан удурланышкын чыскаалып кылган. Ам дээрзинде кижиге бүрүзүңгө 250-250 рубльди үлөп бергеш, эрге-чагырга органнары удурланышкынны соксаткан. Муң-муң ажылчынар төлевир чок шөлээже үнгөн.

♦ Венесуэлага шериг-агаар күштериниң вертолету чуура дүшкөн. Вертолетка олурган бүгү пассажирлер, оон аразында чурттуң шериг-агаар күштериниң командьлакчызы өлгөн.

♦ Калининград областа 1000 ажыг кижиге АКШ-тан келген "Буш буттары" чигеш араан. Ындыг аарыг Камчаткада, Вологод областа база непереп турар апарган. Индок дагаа буттары чигеш, араан кижилерни эмнээр эмнер, эмнелгелерде чыдар черлер чедишпейн турарын дыңнадып турар.

♦ Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, Совет Эвилелиниң Маадырларынга, Алдар орденниң үш чержибиле шааннатканнарға 1500-1500 рубльди Тиилелге хүнүңгө уткуштур Москвада берип турар. Ол ышкаш янзы-бүрү 1,5 муң аттыг үр ажыглаар барааннары дайын киржикчилеринге берип турар.

♦ Оман күрүнеге пассажир автобузу тамы оңгарже чуглуп баткан, оон түңнелинде 46 пассажир өлгөн, 6 кижиге балыланган. Озал-ондактың чылдагааны — чолаачыны автобусту башкарып күш четпээниде болган.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Миге

БЕЛЕТКЕЛ ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

ТР-ниң Статистика талазы-биле күркөмитет, оон кожууннарда килдистер, көдээ суурларның чагыргалары бо чылдың октябрь айда болур кижиге чизезинге белеткел ажылдарын уламчылап турар. Бир дугаар Россияга кижиге чизезин 1897 чылда чоруткан, оон бээр 105 чыл бооп турар.

Республикада 2002 чылдын кижиге чизезин чорударының белеткел ажылдары берге үебиле холбашкан. Үзүктел чок сонгулда кампаниялары-биле капсырлашкан. Белеткел ажылдарын эки чорутканындан чизезиниң шынарлыг болуру оон хамааржыр. 1989 чылда чоруткан кижиге чизезинге бодаарга, социал-экономиктиг байдал чүгүлө бистин амыдыралывысты эвес, а угаанывысты база эскерткен. Дыка хөй кижилерниң ыттар азырап турары, хоорайлар, суурларның кыдыкы кудумчуларында чырык чок, хөй каът бажыңнарның демир эжиктеринде кодтар (саннар-биле ажыдар) тыптып келгени чизечилерге улам берге байдалды тургузуп турар.

Ынчалза-даа республикада белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Чурттакчылыг суурларның ажыл-агый адресстерин чурумчудары доозулган. Бажыңнарда кудумчуларның аттары-биле дугаарларын чаарткан. Эвээш эвес ашка үндүрүп тургаш, кылып каан чаа бажың адресстерин үреп турар таварышгалар бар. Ындыг черлерге Кызыл хоорай, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл,

Тожу кожууннар хамааржыр. Чадаана хоорайда бажың дугаарларының демдектериниң кылганының шынары багай. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда хөй каът бажыңнарның кварталарының дугаарлары будалчак, подъездилеринде чырык чок.

Хоорайларда паспорт-виза албанының ажылдакчыларының, часток инспекторларының болгаш суму чагырга даргаларының, кожуунда, хоорайларда статистика килдистериниң күжүбиле чурттакчы чоннуң үчүдунүң болгаш бүрүткелиниң талазыбиле ажыл уламчылап турар.

Көдээ чурттакчы чоннуң үчүдун ажыл-агый дептери-биле чорудуп турар. Беш чыл болгаш, ажыл-агый дептерин чаартып турар болгай. Сөөлгү катап бо чылдың январь 1-де чаарткан. Бо чылдың март айда ТР-ниң Статистика талазы-биле күркөмитет Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Танды, Тес-Хем, Тожу кожууннарда болгаш Ак-Довурак хоорайда чурттакчы чоннуң чизезинге белеткел ажылдарының чоруп турарының байдалын хынаан. 112 көдээ суму чагыргаларының 40-иниң ажыл-агый дептерин чорудуп турарының байдалын хынаан. Оон

түңнелин Статистика талазы-биле күркөмитеттиң коллегия хуралына чугаалашкан. Хыналдадан илерээни болза көдээ суму чагыргалары бо чугула ажылга харыскалга чок болганы илеретинген. Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажында, Кызылдың Сукпакта, Тандының Дүргенде, Чеди-Хөлдүн Сайлыгда хыналда үезинде ажыл-агый дептерин чедир кылбааны илереттинген. Барыын-Хемчик кожууннуң чамдык сумуларында ажыл-агый дептериниң арын дугаарларын айытпаан болгаш тодаратпаан.

Ажыл-агый дептериниң үчүдун хынап көөрге, ол-ла четпестер таваржып турар: түр үеде үнүп чоруткан болгаш келген хамаатыларның демделели чок, төрүттүнген урутлары кири биживээ, өлгөн кижилерни үндүр биживейн турар, ажыл-агый дептеринде айыттыгган эгелер долузу-биле долдуртумаан болуп турар. Дыка хөй суму чагыргаларының документилеринде чурттакчы чоннуң шимчээшкиниң үезинде демделевейн турар. Чурттакчы чоннуң республика ишинде көжүп, шимчеп турары өзүп турары билдинип турар, ылаңгыя кожууннардан Кызыл хоорайже, суурлардан кожууннар төптөрүнчө.

Хову-Аксы суурга чаа ажыл-агый дептерин тургусканы суму чагыргазының ажылын элээн чийгеткен болгаш ол дептер оларның ажыл-албанынга дыка үр

үеде ажылаттынар. Тожунун Азас, Чеди-Хөлдүн Сайлыгда, Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажында, Бай-Тайганың Шуйда номнар алфавит аайы-биле долдуртумаан. Чамдык кожууннарда бажың дептерлери чок болуп турар болгаш чурттакчы чонда чурттап турар бажың оларның хууда өңчүзү деп эргени бадыткап турар документ чок болуп турары-биле берге байдал тургустунуп турар. Бай-Тайга кожууннуң шупту ажыл-агый дептеринде бажың эезиниң ады чок, а орнунда "хуу кижиге" деп бижип каан. Чөөн-Хемчик кожууннуң чурттакчылыг суурларында бажың дептерлери чок.

Чурттакчы чоннуң чизези — калбак хемчээлди күрүне ужуруткалыг улуг ажыл, дыка хөй ямыларның болгаш күрүнениң статистиказының чөпшээрелгели ажылын негээр.

Амгы үеде ам болур кижиге чизезин дугайында тайылбыр ажылы республикада чоруп турар. Шупту көдээ суму чагыргаларында ол темага хамаарыштыр стендилерни, плакаттарны чуруп, бижип асқан, чизе комиссиязының кежигүннери чон ортузунда тайылбыр ажылын чорудуп, радиога чугаалап, тус черниң солуннарынга бижип турар. Бай-Тайга кожууннуң чизе комиссиязының даргазы С.С.С. Салчак, Танды кожууннуң В.Т.Хунданов белеткел ажылдарының кожуунда чоруп турарының дугайында чурттакчы чонга

ның ийги чадазы болур. Чон бо албан-дужаалче Н.Ч.Ооржак биле В.Б.Салчактын кайы-бирээзин сонгул бадылаарлар. Ол-ла хун болур суму чагыргаларының даргазының албан-дужаалыңче сонгулдага суму бүрүзүңгө 8-тен 11 чедир кордакчылар барын Кызыл кожуун чагыргазының ажыл-хөректөр эргелекчизи Надежда Ондаровна Тыртык дыңнаткан.

АМ-ДАА ХЕРЕК

Кызыл кожуун бо чылын тарылга шөлүн 200 гектарга улгаттырган. Ынчал кээрге, ниити тарылга шөлүнүң хемчээли 2244 гектар, оон ишинде ногаа аймаа — 113 га, картофель — 361 га, тараа культуралары — 1770 га шөлге тарыттынар. Бо хүннерде 101 тонна үрезиниң 56 тонназы тарылгага ажылаттынып болур, аңаа немей 270 тонна үрезин ам-даа херек.

НИКОЛАЙ ООРЖАК АТТЫГ КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Апрель 19-та Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээр суурунун көдээ Культура бажыңына Николай Болустаевич Ооржактын адын тывыскан байырлыг кежээ болган. Алдарлыг культура ажылдакчызының адын тыпсып турарына чон өөрүп, Культура бажыңына суй белектерни тывыскан.

Айлаң ДАРЖАА.

доктаамал дыңнадып турар.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күркөмитет чурттакчылыг суур бүрүзүңгө кижиге чизезин чорудар талазы-биле чурумну тодаргайы-биле доктаадып тургускан болгаш организастыг ажылдың планын тургузар талазы-биле улуг ажылды дооскан. Амгы үеде түр чизечилерни шилип алыр талазы-биле ажыл чоруп турар. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, кожууннарда кижиге чизезин чорудар комиссияларның ажылдаар черлерин тывар, организастыг улуг ажыл бар.

Чурттакчы чоннуң чизезини ниити күрүне деннелинде политиктиг чугула, социал-экономика хемчеглер, оон белеткелин болгаш чедишкенин эрттирери эрге-чагырганың бүгү деннелин бир демниг ажылын негээр. Кижиге чизезиниң түңнели, оон шынары чурттакчылыг суур бүрүзүңгө белеткелден, орта республиканың чурттакчыларының кижиге бүрүзүңгө киришкенинден кол хамааржыр. Кайы-бир кижиниң чизеге киржири ойталаарын болдурбас. Кижиге бүрүзү чизеге киришкен турар болгаш бир кижиге ийи катап чизе үчүдунга кирерин болдурбас.

Зоя САТ,

ТР-ниң Статистика талазы-биле күркөмитединиң специалисти.

МЕРГЕЖИЛИН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы 2002-2003 чылда Сибирьдин федералдыг округунун агро-үлетпүр комплекзинин специалисттеринге болгаш ажыл-агый удуртукчуларынга профессионал мергежилин бедидип алыры-биле база катап белеткээри-биле Новосибирскиниң девискээрлер институтунун баазазында өөредилге чорударын организаастап турар.

Программа талазы-биле:

менеджмент, социал адырга менеджмент, рынок үезинде АУК-түн бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын эргелеп-башкаарының экономиказы болгаш организаастаашкыны, кризиске удур (арбитраж) эргелеп-башкаар талазы-биле, АУК-тү кожуннарга эргелеп-

башкаарының талазы-биле экономиказы эрге-хоойлу үндезини, телевир чорудуп шыдаас көдээ ажыл-агый организацияларын болгаш бүдүрүлгелерин катап тургузар болгаш экономиказын сегердир, өңүнү үнелеп көөр талазы-биле, ветеринар-санитарлыг экспертиза, күрү-нениң ветеринар хайгааралы, мал эмчилери болгаш ажыл-агыйларның кол мал эмчилеринин билиг-мергежилдин бедидер база эде белеткээр талазы-биле.

Өөредилге телевирлиг болур болгаш специалистер чаагайжыттынган ниити чуртталга бажыныңа чурттаар, ооң **ХОНУКТА ТӨЛЕВИРИ 120 РУБЛЬ.**

Айтырылгы улус дараазында адреске баар: Московская «2», харылзажыр телефону: 3-41-44.

"Шын" солунга чонга солуннар тарадып садар кижилер херек бооп турар.

Күзелдиг кижилер Красноармейская, 100 бажының 2-ги кадында "Шын" солунун бухгалтериязынга келгеш, дугуржуп алып.

МЫЙЫСТАРДАН ДУЖААП КӨРҮҢЕР

Сыынның, буурнуң, ивинин кургаг мыйыстарын хүлээп ап тур бис. Өртээ улуг.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Красноармейская 181-1. №1 школа чанында.

УЙНУКТУГ БОЛГАНЫ-БИЛЕ

Бистиң үе-черге эживис **Римма Ондаровна МОНГУШ** бисти мурнай бир дугаар уйнукуг болган. Ынчангаш ааскежиктиг эживиске сеткиливис ханызындан байыр чедирбишаан, каш одуругларны бараалгаттывыс. Чоокта чаа-ла көңүс чалып Чоргаар, хөглөп чордувс чоп. Ам бо келгеш уйнукуг боор Салым-чолдун өлчейлин аар!

Хүндүткел-биле эштери: Римма, Чимисмаа Монгуштарның өг-бүлелеринден.

АКШ-ТАН ДАГАА ЭЪДИ — АЙЫЫЛДЫГ

Бистиң Кызыл хоорайның садыгларында Америкадан эккелген дагаа эъдин (даван-даяан азы орустап чугаалаарга, "окорочка" дээр) эңдере киирип каан. Ону чонга чиик өртеп-биле садып турар.

Мен-даа өртээ чиик, чымчак, амдангы боорга, садып ап турдум. Ылангыя кырган, джи багай улус аңа денди ынак.

Бир кезе-ле Москвадан теледамчыдылгандан чугаалай берзе-ле, Америкадан сөөртүп киирип турар дагаа эъттери салманелез болгаш өске-даа халдавырлыг аарыглары Россияның аңгы-аңгы хоорайларында

тывылдырып турар айыылдыг шынарлыг апарды. Диктор уруг американ дагааларның кандыг байдалдыг хоралыг бооп турарын тайылбырлавышаан, Москва хоорайның садыгларындан сюжеттерни көргүзүп дамчыдып турду. Оон ыңай американнар дагааларын дүрген семирттир дээш, үен-даан химиктиг бүдүмелдер-биле чөмгөрип турганнар. Кажан ол дагааларны соп алырга, ук бүдүмелдерден яныз-бүрү аарыглар тывылдырыкчылары өөскүп турганы чугаажок. Американнар боттары ынчаар өстүрген дагаа эъдин чивейн турарын база чугаалап турду. Москваның

складтарында ыңдыг айыылдыг дагаа эъттерин сарааттар дег оваалап каанын-даа көргүстү.

Бо талазы-биле америк бооп турарын тайылбырлавышаан, Москва хоорайның садыгларындан сюжеттерни көргүзүп дамчыдып турду. Оон ыңай американнар дагааларын дүрген семирттир дээш, үен-даан химиктиг бүдүмелдер-биле чөмгөрип турганнар. Кажан ол дагааларны соп алырга, ук бүдүмелдерден яныз-бүрү аарыглар тывылдырыкчылары өөскүп турганы чугаажок. Американнар боттары ынчаар өстүрген дагаа эъдин чивейн турарын база чугаалап турду. Москваның

Александр ООРЖАК.

Дачаларга хамаарыштыр

Амдыраары бергедезин амгы үеде хоорай чурттакчыларынга дача кылып алгаш, анаа яныз-бүрү ногааларны тарып ап, оон эки дүжүттү ажаап алыры — эң-не чугула айтырыгларның бирээзи.

Дача ажылы дээш чонунун кызып турары-даа аажок боор чүве чорду, ынчанмай канчаар, амдырап-чуртгаары дээш демисел-дир. Ынчалза-даа чонунун ыңдыг чүткүлүнге удур чыдып турар таарымча чок, кара моондактарның сөөлгү чылдарда көвүдээнинге дачалыг улус дыка-ла таарынайын, хомудап турарлар.

Бирээде, хем бо чарында дачаларның автобустар доктаар черлеринде даштын столдар салып алган довурак-доозун аразында пиво, "технар" садып турар, а дачага хереглээр эт-сөп, дериг-херекселдер, тудуг материалдары шуут чок. Арага аймаа-биле кады бичи конкеталар, печенье-лер бар, ооң чанында эзирик кижилер элеңейнип чоруп турар. Олар дачага ажылдап турганнарга амыр-дыш бербес, катап-катап суг, шил айтырар, оон туржук оорланыр. Оларны чагырар, ынчаар чүве ыгытаар кижилер-даа чок.

Ийде, дачаларны дерип кылып алыры, ону суггарар дериг-херекселдерни таарыштыр четчелеп алыры, өртектөр ыңдында-ла улуг үеде, дыка берге-дир. Ынчап кылдынып,

четчеленип аарга, оорлар чай аразында алгаш баар, мырынай денди багай чүве ол бооп турар. Милицияга чугаалап, дыңнадырга-даа, олар кандыг-даа дуза чедирбес. Суг дүвүнче даш октапкан чүве-биле демей, олчаан баар.

Үште, сезен чылдарның төңчүзүнде дачаларның бажына автобустарның бирги доктаамынга турган магазин ышкак

ыңдыг магазинден дарый ажыдарын дачалыг кижилер дилеп, негеп турар. Ол магазинге дача тударына хереглиг тудуг материалдары: манзалар, шилдер, кара-саазын, балды, хүүрек, кирээ, маска, бичи демир суугулар, огород суггарар насостар, чемишчидилгелер дээш, өске-даа аш-чем аймаа, ажылчын идик-хептен садар чүве болза, кончуг-ла эки болур ийик.

Бо-ла чүүлдерниң кайы-бирээзи чокта, хоорайны бир кылдыр кезирип дээш, хөй үе чидирер, акша-көпөөк-даа артпас-тыр. Ынчангаш черле арага садыкчыларын моон чайладырын, мындыг магазинден чоокку үеде ажыдарын бүгү дача ээлери дилеп тур бис. Ажылгаар болза, хос бажыңнар эңдерик-тир.

Шагдыр-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

БАЛКОН — НОГАА ШӨЛҮ

Сөөлгү үеде хоорай улусунун дачага сонургалы ыңдыг-ла кончуг эвес апарганын кижилер эскерип болур. Ынчалза-даа дачалыг кижилерниң саны эвээжеп турарында эвес, харын нежемпил турар, чүгле ында чаача дача ээлериң саны немешкен. Чүге ыңдыг деп айтырыгта харыылап керейн.

Ооң бир кол чылдаганы — дача оорунун кедерээнинде. Ол ышкак дачада улусту автобустар доктаар черде арага-таакпыны өске хереглиг барааннардан колдады садып турар кижилерниң чедирип турар уржунда. Ынчангаш дачаларда дача ээлериңден аңгыда, дооразыңдан куруг шил, соок суг дилээн кижилерниң саны көвүдөп турар. Ооң уламындан олар дача ээлериңге амыр-дыш бербейн, диленир, оон кедерезе, улустун чыгыры бажыны болур дачазында кылып каан дериг-херекселди үптөп-тонап, үрегеп, көскү, ууп шыдапкы дег чүүлдерни ыңай-

бээр дажыглап, күш четпес хире чүүлдерни ол-ла черинге чуура шаап кааптарлар. Ынчангаш сөөлгү үеде дача ээлериңиң туда тургузар, чурттадыр кижилери чок болза, дачазын садып, орнап, харын-даа өскээр көжер таварылгалары көвүдөз.

Чазын, чайын дачалап өөрени берген улус кенертен бажыңга олуруптарга, берге-ле болур. Олар огородун, тараан ногаазын чоктап сактыр. А бир эвес хоорайда улуг бажыңың, делгем балконгун болза, таарыштыр ногаа культураларын тарып ап болуруңуң аргазы бар.

Чижээ, балконга тарыгырыңа редис, салат, укроп, петрушка дээш хевирлиг ногаа аймаа тааржып болур. Балконга харындаа томаттың болгаш перектин дүжүдүн ажаап ап болур. Редисканы тарыыр деп бодаар болза, даял-чемиштиң төгөрик-симээр калбак хевирлиин тарыза эки. Аңаа Жара, Заря, Моховский, Рубин деп сорттар хамааржыр.

Редисти эртежик-ле, хаар-жакта көрзүн эрири билек, тарыза эки. Хааржактарны хүнүг черге салыр, үезиниң ханызын 0,5 см, үнүштер аразын 4-6 см кылдыр тарыыр. Суггарып турар үеде көрзүннүң довураан бичилеп үлдүрертип каап турар.

Салат база-ла соокка шыдамык культураларга хамааржыр,

ынчангаш ону эртежик тарып болур. Ол ышкак балконга бүрүлүг болгаш кочанның салат дүжүдүн берип болур. Бүрүленчек салаттың балконга Лолло Росса, Московский парниковый база кочанның сорттан Берлинский желтый, Фестивальный, Данко тааржып болур. Чүгө бүрүленчек салаттың аразын 4-5 см, кочанның салатты бот-боттарының аразында хемчээлин 10-15 см кылдыр тарыыр. Оларнын ажаалдазы редис-биле демей.

Бүдүн чарың дургузунда укропту таяаш, ооң ногаан бүрүлериң чөмгө ажыглап болур. Үнүштүн аразын 10-15 хонук кылдыр санап алып. Укроптун үезинин 1-3 см ханы кылгаш, тарадыр тарыыр, оон соонда суггарып, көрзүннүң кырын эптиг, дески кылдыр тырылдыр идип каар. Кажан үнүштүн узуну 8-10 см чеде бээрге, ажаап эгелей бээр, эң сөөлгүзүн 15-20 сантиметрден узатпас. Балконга тарыгырыңа укроптун Кибрай, Супердукат, Салют деп сорттары таарымчалыг.

Дуржулгалыг огородчулар балконга тарыгырыңың үезин — салатты хааржактарга июнну төндүр база ол ышкак август ортан үезинден сентябрь ортан үезинге чедир үеде тарыыр.

ОГОРОДЧУНУҢ СҮМЕЗИ.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазга болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор

Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг кылди — 3-39-15, көдээ ажыл-агый кылдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге кылдизи — 1-03-88, чагаа кылдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер кылдистри — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээп болгаш чыскарган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама. Тираж 6585. Чагы 44.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чөпсектеринин талазы-биле хоюлжудулуказының чорудулуказына контроль болгаш бүртүктелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлаалга болгаш информация кўркөмитединиң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.